

Från paleolitikum till mesolitikum

Långsamma, men radikala förändringar

För drygt 20 000 år sedan var hela Skandinavien istäckt sånär som på sydvästra Jylland. Söderut sträckte sig inlandsisen en bit ned i det som i dag är norra Polen och Tyskland; iskanten låg i trakten av dagens Warszawa, Berlin och Hamburg (Welinder 2009, s. 59). Efter ett par tusen år steg temperaturen och isen började smälta, men det skulle dröja ytterligare fyra, fem tusen år innan delar av Skåne var isfritt. Toppen av Kullaberg kan ha varit det land som först blev synligt (Liljegren & Lagerås 1993, s. 19).

När klimatförbättringen accelererade för cirka 13 000 år sedan dröjde det inte länge förrän isen hade dragit sig tillbaka nästan upp till Mälardalen. Och när isen väl hade släppt sitt grepp kunde gräs, buskar och så småningom också träd vandra in. Vegetationen i Skåne utvecklades på ett par tusen år från mager tundra till artrik skog (Andersson & Knarrström 1999, s. 6 f).

Den ökade växtligheten lockade djuren. Till att börja med var det kanske mest renar och hästar som tog tundran i besittning. Hjordar med tusentals djur betade närmast isranden. Ett eller ett par årtusenden senare var faunan mer sammansatt. Undersökningen av en slaktplats i Hässleberga i norra Skåne på 1990-talet gav belägg för ren, vildhäst, älg, skogshare och fjällräv. Det fanns även rester av gädda, gräsand och flera andra fåglar. Forskarna menar att fynden av ben, tänder och horn är 10 000–11 000 år gamla (Welinder 2009, s. 65).

För cirka 12 000 år sedan levde människor i trakterna av dagens Hamburg. Där hade det varit isfritt långt innan Sydsandinavien började bli beboeligt. Människor därifrån tycks ha blivit de första att göra expeditioner norrut. De hade sitt sätt att organisera samhället, att göra verktyg och vapen; det som i dag sammanfattas med begreppet *Hamburgkultur*. Varför begav sig dessa pionjärer till obebott land i norr? Den förklaring som har dominerat är att jägarna följde efter renhjordarna när de drog sig längre norrut efterhand som isen smälte och tundran blev frodigare. Det kan emellertid finnas andra, och kanske starkare, skäl till expansionen åt norr, till exempel att människor trängdes bort från sina gamla områden eller att vissa grupper av äventyrlusta och nyfikenhet ville se vad som fanns bortom horisonten. En möjlig förklaring kan också ha varit att djärva utfärder i det okända gav status bland släkt och vänner (Andersson & Knarrström 1999, s. 13 f).

Se också bifogade kronologiska schema för Sydsandinavien under paleolitikum och mesolitikum.

Men hur kunde djur och människor ta sig över från kontinenten till södra Skandinavien? Måste inte Öresund ha utgjort en oöverkomlig barriär? I dag är ju sundet på sitt smalaste ställe 3,5 kilometer brett. Förklaringen är att det under en period fanns en sammanhängande landmassa från södra Sverige, över de danska öarna och ned till Tyskland. Geologerna räknar med att landbryggan mellan Norden och kontinenten bestod under cirka 1 500 år; det fanns alltså tid för djur och människor att etablera sig i de nya markerna innan sundet öppnade sig på nytt (Andersson & Knarrström 1999, s. 18 f; www.havet.nu).

På ett 20-tal platser i Skåne finns det spår efter människor som levde där under senpaleolitikum, alltså för 10 000–12 000 år sedan. Fynden är spridda över en stor del av landskapet, men det går att se ett mönster: Fyndplatserna ligger i ett band som går diagonalt över Skåne från Malmö-trakten i syd till Hässleholm i norr. De finns alltså både vid Öresundskusten och i inlandet (Andersson m.fl. 2004, s. 22; Andersson & Knarrström 1999, s. 37).

Alla de skånska fyndplatserna är små. På några ställen har man hittat ett fåtal flintredskap bland anhopningar av yngre slagen flinta. Några av platserna har undersökts med moderna arkeologiska metoder och där har man hittat betydligt fler flintor, men intrycket är ändå att det är små platser, där ett fåtal människor har varit en kort tid (Welinder 2009, s. 63).

Segebro ligger invid Sege å i norra delen av dagens Malmö. Där gjordes en utgrävning redan 1960, och arkeologerna fann ett par tusen flintor. Forskarnas slutsats blev att föremålen kom från en liten grupp människor, troligen av en familjs storlek. Fynden hade avsatts under kort tid, möjligen bara en enda säsong (Andersson & Knarrström 1999, s. 39).

Fynden i Segebro består av tångepilspetsar, plattformskärnor, sticklar och grova spån. De har stora likheter med de föremål som har påträffats i Bromme i Danmark och gett upphov till begreppet *Brommekultur*, en kultur som anses vara cirka 11 000 år gammal. Det finns emellertid flera dokumenterade stenåldersboplatser kring Sege å, och på en av dem gjorde man fynd som anses äldre: flera stora zinken, ett antal korta och breda tångepilspetsar, en gravettespets och en skrapa tillverkad på ett spån från en tvåpolig kärna. Detta material är ett tydligt belegg för att det fanns människor i Skåne redan under Hamburgkulturen, det vill säga för cirka 12 000 år sedan (Andersson & Knarrström 1999, s. 46).

Flintfynden vid den första utgrävningen i Segebro låg koncentrerade i en oval som var cirka 35 kvadratmeter stor. Djupt i fyndsamlingen fanns ett sandskikt som var mörkare än omgivningen och hade en yta på cirka tio kvadratmeter. Arkeologerna tolkade området som en hyddbotten (Andersson & Knarrström 1999, s. 39).

Det skånska landskapet för 11 000–12 000 år sedan var troligen en sparsamt bevuxen tundra där renhjordarna rörde sig fritt (Welinder 2009, s. 64; Andersson & Knarrström 1999, s. 6). De förutsättningar som naturen gav gör det troligt att en familjegrupp var kärnan i samhällets organisation. Två eller flera kärnfamiljer samarbetade för att skaffa mat och annat som de behövde för att överleva. Denna grupp hade troligen kontakt med andra liknande grupper inom en region. Organisationen var flexibel och passade för samarbete över stora områden i jakten på renhjordarna. Boplatserna hade en tillfällig, enkel karaktär, och invånarna flyttade ofta och långa sträckor. Trots årsvisa och säsongsmässiga variationer i tillgången på vilt kunde människorna försörja sig genom detta sätt att leva (Andersson m.fl. 2004, s. 39 f).

Att beskriva invånarna i Skåne på den här tiden som enbart renjägare är alltför ensidigt. De som till exempel bodde i Segebro bör ha haft ett gott fiske i Sege å. Geologerna kan inte säkert säga att Öresund vid den här tiden var öppet vatten, men det kan ha varit så, och då bjöds där på både fiske och säljakt (Welinder 2009, s. 64).

I takt med att Skånes flora och fauna blev mer varierad ändrades levnadsmönstren. Den utpräglat nomadiserande tillvaron byttes mot ett system med basläger i kombination med tillfälliga uppehållsplatser för jakt, fiske och insamling. Den kultur som följde på Hamburgkulturen, alltså Brommekulturen, kan beskrivas som mer sluten än tidigare. När det började finnas en säker tillgång på mat och andra förnödenheter på nära håll var man inte längre beroende av stora, gemensamma jaktföretag. Rörligheten blev mindre, och det stärkte troligen känslan för ett eget territorium; banden mellan medlemmarna i den närmaste kretsen blev fastare (Andersson m.fl. 2004, s. 52 f).

Φ

Skateholm ligger utefter den skånska sydkusten, blott ett par mil väster om Ystad. Där startade 1980 arkeologer från Lund undersökningen av en mesolitisk boplats. Utgrävningarna började i liten skala, men kom att utvidgas i takt med upptäckten av flera bosättningar och ett stort antal gravar; de pågick under inte mindre än fem år (Larsson 1988).

För cirka 7 500 år sedan bosatte sig en grupp fiskare-samlare-jägare på en lång, smal ö i en liten skyddande lagun. Vattnet i lagunen var bräckt; två år med sötvatten rann ut i den, och från havssidan sipprade saltvatten in genom öppningar i sandvallarna. Många olika fiskarter trivdes i vattnet runt ön: mört, abborre, ål, gädda. I havet fanns rikligt med torsk, sill och plattfisk, och emellanåt tog sig sälar upp på havsstranden. Andfåglar, lommar och skrakar häckade runt boplatsen, och det var gott om rovfåglar som havsörn och kärrhök. (Larsson 1988, s. 51 f).

Under tidiga skeden av jägarstenåldern hade skogen varit gles med björk och tall som de främsta trädslagen. Mellan den första bosättningen i Segebro och den i Skateholm ligger cirka fyra tusen år, och den natur som omgav människorna i Skateholm var mycket förändrad. Täta lövträd som alm, ek, al och lind hade spridit sig söderifrån och gav andra förutsättningar för djurlivet. Ekorre, vessla och vildkatt levde i träden, och på marken fanns igelkott, mård, räv, tjäder och flera andra arter. Behovet av långa expeditioner för att skaffa mat fanns inte längre; naturen gav goda möjligheter till fiske, jakt och insamling på nära håll (Larsson 1988, s. 54).

Φ

För en betraktare på 2010-talet – som kan jämföra med den snabba utvecklingen under bara det senaste århundradet i Skandinavien och världen i stort – framstår förändringarna från senpaleolitikum till mesolitikum, det vill säga under fyra, fem tusen år, måhända som blygsamma och långsamma. Men frågan är om det inte är ett synfel. Skillnaderna i människornas levnadssätt i Segebro för cirka 12 000 år sedan och skateholmarnas tillvaro för cirka 7 500 år sedan *är* radikala:

- **Försörjningsmöjligheter.** Att jaga ren och vildhäst över stora vidder kunde ge gott utbyte, men det var en opålitlig resurs som varierade både från år till år och från säsong till säsong. När flora och fauna blev allsidigare, ökade tillgången på kött, fisk och ätbara växter. Vissa beräkningar pekar på att människorna i sin närmaste omgivning hade ett överskott på föda under mesolitikum i Sydsandinavien, och att de inte behövde ägna mer än några timmar per dag åt fiske, insamling och jakt. En forskare redovisar en uppskattning av den genomsnittliga ”arbetstiden” till endast två timmar per dag (Larsson 1988, s. 166), medan en annan anger 4–6 timmar (Welinder 2009, s. 127).
- **Samhällets organisation.** Under den tidiga kolonisationsperioden krävde jakten ett nära samarbete mellan den egna familjen och andra familjer, liksom med jägare inom ett större område. Kommunikationen inom jaktgemenskapens olika delar var avgörande för ett gott resultat – och därmed en familjs överlevnad. Efterhand som tillgången på föda i de närmaste omgivningarna förbättrades, minskade behovet av öppenhet och kontakter vida omkring; känslan för ett eget territorium ökade troligen (Andersson m.fl. 2004, s. 52 f).
- **Bosättning.** I de kustområden i Sydsandinavien som först blev isfria uppehöll sig små grupper. De anpassade sina bosättningar till villebrådets rörelser och var bara en kort tid på samma ställe. De hade få ägodelar och minimala förråd för att kunna röra sig snabbt. Med tiden kom större grupper att bo på de bästa platserna under längre tid – så småningom året om och under hela livet (Welinder 2009, s. 70).

- **Befolkningstäthet.** För människorna på kontinenten för 12 000 år sedan måste kyla, stora avstånd och osäkerheten i att finna tillräckligt med föda ha gjort det till ett vanskligt företag att bege sig norrut – även fast den kompakta isväggen inte längre utgjorde något hinder. De första kolonistörerna i Skåne kan därför inte ha varit mer än en handfull. Fyra årtusenden senare var läget annorlunda, utan att landskapet på något vis kunde beskrivas som tätbefolkat. Enligt Larssons beräkningar uppgick den skånska befolkningen till cirka 2 000 personer vid tiden för bosättningen i Skateholm (1988, s. 168 f).

Φ

I en forskningsöversikt för tio år sedan konstateras att Skåne sannolikt är det bäst beforskade landskapet när det gäller stenåldern. Samtidigt har undersökningarna varit koncentrerade till några få områden; mycket återstår att göra (Larsson 2001, s. 39). Stora exploateringsgrävningar har dock på senare år förbättrat forskningsläget (Anderson m.fl. 2004, s. 15 f). Fynd av verktyg och vapen i flinta finns från de första jägarna i Skåne, medan de tidigaste skelettfynden bara är omkring 8 000 år gamla (Welinder 2009, s. 76 f). Ytterligare en fyndkategori är viktig, nämligen färgskiftningar i jorden. Sådana kan tolkas som boplatser, härdar, stolphål, kokpropar och avfallshögar.

Φ

Referenser

Andersson, Magnus m.fl.: *Stone age Scania – Significant places dug and read by contrast archaeology*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2004.

Andersson, Magnus & Knarrström, Bo: *Senpaleolitikum i Skåne – En studie av materiell kultur och ekonomi hos Sveriges första fångstfolk*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1999.

Larsson, Lars: Det senaste kvartsseklets stenåldersarkeologi i Skåne, i *Stenåldersforskning i fokus – Inblickar och utblickar i sydkandinavisk stenåldersarkeologi*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2001.

Larsson, Lars: *Ett fångstsamhälle för 7 000 år sedan – Boplatser och gravar i Skateholm*, Signum, Stockholm 1988.

Welinder, Stig: *Sveriges historia – 13 000–600 e.Kr.*, Norstedts, Stockholm 2009.

www.havet.nu, *Ett ungt havsområdet – Yoldiahavet och Ancylussjön* [den 26 oktober 2011].

Examinationsuppgift nummer 1 för ARKDO1
Christer Wallentin, Garngränd 13, 263 77 Mölle
Telefon 070-844 81 25, 042-34 72 13
E-post christer.wallentin@bredband.net

Paleolitikum och mesolitikum, kronologiskt schema för Sydskanadinavien

År BP ^a	År f.Kr. ^b	Geologisk indelning ^c	Arkeologisk kronologi ^c	Andra benämningar	Kulturgrupper i Skåne	Vegetation ^h	Djur ⁱ
3 000	1 200	Subatlantisk					
4 000	2 500	Subboreal	Neolitikum eller yngre stenåldern	Bondestenåldern ^d	Stridsyxekultur ^e Gropkeramisk kultur ^e	Ätliga växtdelar, läkande örter och stimulantia spelade en stor roll under jägar- och samlarstenåldern. Hasselnöt, sjönöt, ekollon, vildapel, nypon, hallon, rönnbär, svampar, harsyra, ramslök, örnbräken, mällor och rötter från kaveldun och näckros kan ha tagits till vara. Blad, rötter och frukter från fläder, havtorn, daggekåpa och blodrot kan ha brukats som läkeväxter.	
5 000	3 800	Atlantisk	Mesolitikum eller äldre stenåldern	Jägarstenålder ^d eller Jägar- och samlarstenålder ^e eller fiskare-samlarjägarestenålder ^e	Trattbägar-kultur ^e		
6 000	5 000				Ertebölle-kultur ^e		
7 000	5 800				Kongemose-kultur ^e		
8 000	7 000	Boreal			Maglemose-kultur ^f		När medeltemperaturen började stiga markant omkring 13 000 BP expanderade björken snabbt. Sedan invandrade hassel och tall. Därefter kommer alm, ek, al och lind. Boken dyker upp betydligt senare, omkring 3 000 BP.
9 000	8 000	Preboreal					
10 000	9 400	Yngre Dryas			Ahrensburg-kultur ^f	Gräs- och busktundra	Introduktion eller förekomst av kronhjort, visent, urox, rådjur och skogsräv. Jättehjort, ren och diverse tundralevande fåglar och gnagare försvinner.
11 000	11 000	Alleröd	Paleolitikum eller äldsta stenåldern		Brommekultur ^f	Grästundra	Introduktion eller förekomst av älg, björn, vildhäst, jättehjort, bäver, diverse smågnagare och lodjur.
12 000	12 000	Äldre Dryas		Hamburgkultur ^f	Parktundra		
13 000	13 500	Bölling			Stäpptundra	Introduktion eller förekomst av mammut, ren, varg, järv, isbjörn, myskoxe, fjällräv, snöhare, säl, fågel (köldtåliga arter) och fisk (limniska arter).	
						Isöken	

Noter

- a.** År före nutid C¹⁴, icke kalibrerat.
- b.** År före Kristus, kalibrerat C14. De kalibrerade värdena för BP 3 000 till och med BP 10 000 är hämtade från Liljegren & Lagerås: Från mammutstjäpp till kohage 1993, s. 9f. Övriga från Nationalencyklopedins uppslagsord Alleröd och Bölling.
- c.** Eter Liljegren & Lagerås: Från mammutstjäpp till kohage 1993, s. 2f. Mesolitikum och neolitikum kan finindelas i en tidig, mellan och sen period; benämningarna blir då tidigmesolitikum, mellanmesolitikum etcetera.
- d.** Se bl.a. Knarrström (red.): Stenåldersjägarna 2007, s. 6.
- e.** Se bl.a. Nationalencyklopedin: Jägarstenålder, www.ne.se/lang/jagarstenalder, hämtad den 19 oktober 2011 respektive Welinder: Sveriges historia -- 13 000 f.Kr.--600 e.Kr 2009, s 127.
- f.** Efter Andersson & Knarrström: Senpaleolitikum i Skåne 1999, s. 6. Avstäm i vissa fall mot Nationalencyklopedins dateringar i kalenderår.
- g.** Anges här i den kronologiska ordning som de antas ha uppträtt, se Knarrström (red.): Stenåldersjägarna 2007, s. 6. Tidsgränserna är inte markerade, eftersom de är svåra att precisera; de olika kulturerna antas också ha gått i varandra.
- h.** Efter Andersson & Knarrström: Senpaleolitikum i Skåne 1999, s. 6 vad avser tiden fram till cirka 10 000 BP då skogen börjar växa till. Beskrivningen av de olika trädens invandring efter Björkman: Från tundra till skog 2007, s. 8. Beskrivningen av ätliga växter etcetera efter Larsson: Ett fångstsamhälle för 7 000 år sedan 1988.
- i.** Efter Andersson & Knarrström: Senpaleolitikum i Skåne 1999, s. 22f.
- j.** Inlandsisen började smälta omkring 18 000 BP, och cirka 13 500 BP började den västra delen av Skåne att komma fram ur isen. Kullaberg var sannolikt den första landmassa som blev synlig. Mellan 13 500 och 10 000 BP blev stora delar av södra Sverige isfria enligt Liljegren & Lagerås: Från mammutstjäpp till kohage 1993, s. 19.